

کلام اقبال میں بعض معاصر افغان مشاہیر کا تذکرہ

ڈاکٹر عبدالرؤف رفیقی

قلب آسیا کے مکین افغان قوم سے شاعر مشرق علامہ محمد اقبال خصوصی طور پر متاثر تھے چنانچہ ان کے کلام میں جا بجا ماضی کے افغان مشاہیر کے ساتھ ساتھ علامہ کے بعض معاصرین کا تذکرہ بھی ملتا ہے کلام اقبال میں ان مشاہیر کے حضور توصیفی و تعریفی نکات ملتے ہیں۔ ذیل میں حروفِ تہجی کی ترتیب سے ان معاصر مشاہیر افغانہ کا مختصر سوانحی تذکرہ اور ان سے منسوب پہلے اقبال کا اردو کلام اور بعد میں فارسی کلام درج کیا جاتا ہے۔

امان اللہ خان غازی

نام: اعلیٰ حضرت غازی امان اللہ خان ولدیت: امیر حبیب اللہ خان
تاریخ و مقام پیدائش: جمعرات ۵ ذیقعدہ ۱۳۰۹ھ ق / ۱۸۹۱ء / ۱۳ دلو ۱۲۷۰ھ ش پغمان
تاریخ و مقام وفات: سوموار ۱۳۸۰ھ ق / ۲۵ اپریل ۱۹۶۰ء / ۵ ثور ۱۳۳۹ھ ش زورخ اٹلی
وجہ شہرت: افغانستان کا فرمانروا اور استقلالِ افغانستان کا مؤسس
کلام اقبال میں تذکرہ غازی امان اللہ خان:-

پیشکش پیام مشرق

بجضور اعلیٰ حضرت امیر امان اللہ خان

فرمانروائے دولت مستقلہ افغانستان خلد اللہ ملکہ و اجلالہ

اے امیر کامگار اے شہریار
چشم تو از پردگیہا محرم است
نوجوان و مثل پیراں پختہ کار
دل میان سینہ ات جام جم است
عزم تو پایندہ چوں کہسار تو
حزم تو آساں کند دشوار تو

ہمت تو چوں خیالِ من بلند ملتِ صد پارہ را شیرازہ بند
ہدیہ از شاہنشاہاں داری بسے لعل و یاقوتِ گراں داری بسے

اے امیر، ابن امیر، ابن امیر

ہدیہ از بے نوالے ہم پذیر!

تا مرا رمزِ حیاتِ آموختند آتشے در پیکرم افروختند
یک نوالے سینہ تاب آورده ام عشق را عہدِ شباب آورده ام
بیرِ مغربِ شاعرِ المانوی آلِ قتیلِ شیوہ ہاے پہلوی
بستِ نقشِ شاہانِ شوخ و شنگ دادِ مشرق را سلاے از فرنگ
در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق ماہِ تابے ریختم برشامِ شرق
تا شناسے خودم، خود ہیں نیم باتو گویم او کہ بود و من کیم
او ز افرنگی جواناں مثلِ برق شعلہ من از دمِ پیرانِ شرق
او چمنِ زادے، چمنِ پروردہ من دمیدم از زمینِ مردہ
او چو بلبلِ در چمن "فردوسِ گوش" من بصحرا چوں جرسِ گرمِ خروشی
ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات ہر دو پیغامِ حیاتِ اندر ممت
ہر دو خنجرِ صبحِ خند، آئینہ فام او برہنہ، من ہنوز اندر نیام
ہر دو گوہرِ ارجمند و تاب دار زادہ دریائے ناپیدا کنار
او ز شوخی در تہِ قلزمِ تنید تا گریبانِ صدف را بر درید
من بہ آغوشِ صدفِ تاہم ہنوز در ضمیرِ بحرِ نایابم ہنوز
آشنائے من ز من بیگانہ رفت از خمستانم تہی پیمانہ رفت
من شکوہِ خسروی او را دہم تختِ کسریٰ زیرِ پائے او نہم
او حدیثِ دلبری خواهد ز من رنگ و آبِ شاعری خواهد ز من
کم نظرِ بیتابیِ جانم ندید آشکارم دید و پنہانم ندید
فطرتِ من عشق را در برگرفت صحبتِ خاشاک و آتشِ درگرفت
حقِ رموزِ ملک و دینِ برمن کشود نقشِ غیر از پردہ چشمِ ربود
برگ گلِ رنگینِ ز مضمونِ من است مصرعِ من قطرہ خونِ من است

تا نہ پنداری سخن دیوانگیست درکمالِ این جنوں فرزانگیست
از ہنر سرمایہ دارم کردہ اند در دیارِ ہند خوارم کردہ اند
لالہ و گل از نوایم بے نصیب طائرَم در گلستانِ خود غریب!
بسکہ گردوں سفلہ و دوں پرور است

وای بر مردے کہ صاحب جوہر است

دیدہ اے خسرو کیواں جناب آفتاب ما توارت بالہجاب!
ابطحی در دشتِ خویش از راہ رفت از دم او سوزِ الاّ اللہ رفت
مصریاں افتادہ در گرداب نیل ست رگ تورانیانِ ژندہ پیل
آلِ عثمان در شلنج روزگار مشرق و مغرب زخونش لالہ زار
عشق را آسینِ سلمانی نماند خاکِ ایراں ماند و ایرانی نماند
سوز و سازِ زندگی رفت از گلش آل کهن آتش فرسرد اندر دلش
مسلم ہندی شکم را بندہ خود فروشے، دل زدیں برکنده

در مسلمان شانِ محبوبی نماند

خالد و فاروق و ایوبی نماند

اے ترا فطرتِ ضمیر پاک داد از غم دین سینہ صد چاک داد
تازہ کن آسین صدیق و عمر چون صبا بر لالہ صحرا گذر
ملتِ آوارہ کوه و دمن در رگ او خون شیراں موجزن
زیرک و رویں تن و روشن جبیں چشم او چون جرہ بازاں تیز بیں
قسمتِ خود از جہاں نایافتہ کوکب تقدیر او ناتافتہ
در قہستان خلوتے ورزیدہ رستخیز زندگی نادیدہ
جان تو بر محنتِ پیہم صبور کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ این اُمت شوی

بہر دین سرمایہ قوت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست جز بعلمِ انفس و آفاق نیست
گفت حکمت را خدا خیر کثیر ہر کجا این خیر راہنی بگیر

سید کل، صاحبِ ام الکتاب
گرچہ عین ذات را بے پردہ دید
علم اشیا علم الاساستے
علم اشیا داد مغرب را فروغ
جان ما را لذتِ احساس نیست
علم و دولت نظمِ کارِ ملت است
آں یکے از سینہ احرار گیر
دشنہ زن در پیکرِ این کائنات

لعل ناب اندر بدخشان تو هست
برق سینا در قہستان تو هست

شورِ محکم اساسے بایدت؟
اے بسا آدم کہ ابلیسی کند
رنگ او نیرنگ و بود او نمود
پاکباز و کعبتین او دغل
درنگر اے خسرو صاحب نظر
مرشدِ رومی حکیم پاک زاد

”ہر ہلاکِ امت پیش کہ بود
زانکہ بر جندل گماں بر دند عود“

سروری در دین ما خدمت گری است
در ہجوم کار ہائے ملک و دین
ہر کہ یک دم در کمین خود نشست
در قبائے خسروی درویش زی
قائدِ ملت شہنشاہِ مراد
ہم فقیرے، ہم شہہ گردوں فرے
غرق بودش در زره بالا و دوش

عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است
بادلِ خودیک نفس خلوت گزین
پچ پنچیر از کندِ او نجست
دیدہ بیدار و خدا اندیش زی
تنغ او را برق و تندر خانہ زاد
اردشیرتے باروانِ بوذرتے
درمیانِ سینہ دل موینہ پوش

اقبالیات ۵۷: ۳۔ جولائی۔ ستمبر ۲۰۱۶ء

ڈاکٹر عبدالرؤف رفیقی۔ کلام اقبال میں بعض معاصر.....

آہ مسلمانان کہ میری کردہ اند
در امارت فقر را افزوده اند
حکمرانے بود و سامانے نداشت
ہر کہ عشق مصطفیٰ سامان اوست
سوزِ صدیق و علیؑ از حق طلب
زانکہ ملت را حیات از عشق اوست
جلوہ بے پردہ او وا نمود
روح را جز عشق او آرام نیست
خیز و اندر گردش آور جام عشق

در شہنشاہی فقیری کردہ اند
مثل سلمانؑ در مدائن بودہ اند
دست او جز تیغ و قرآنے نداشت
بحر و بر درگوشہ دامان اوست
ذره عشق نبیؑ از حق طلب
برگ و سازِ کائنات از عشق اوست
جوہر پنهان کہ بود اندر وجود
عشق او روزیت کورا شام نیست
در قہستان تازہ کن پیغام عشق^۲

علیحضرت محمد نادر شاہ شہید

نام: محمد نادر شاہ غازی ولدیت: محمد یوسف خان

تاریخ و مقام پیدائش: ۲۱ حمل ۱۲۶۲ھ ش / ۹ اپریل ۱۸۸۳ء

تاریخ و مقام وفات: ۱۶ عقرب ۱۳۱۲ھ ش / باغِ دلکشا کابل

وجہ شہرت: ستوی انقلاب کے بعد افغانستان کا بادشاہ

مدت حکومت: چار سال ۲۳ دن۔^۳

کلام اقبال میں تذکرہ محمد نادر شاہ غازی

حضورِ حق سے چلا لے کے لولوے لالا
بہشتِ راہ میں دیکھا تو ہو گیا بے تاب
صدرا بہشت سے آئی کہ منتظر ہے ترا
سر شکِ دیدہ نادر بہ داغِ لالہ نشاں

وہ ہر جس سے رگِ گل ہے مثل تارِ نفس!
عجب مقام ہے جی چاہتا ہے جاؤں برس
ہرات و کابل و غزنی کا سبزہ نورس!
چنل کہ آتش او را دگر فرو نہ نشان^۴

(آں سوئے افلاک) حرکت بہ کاخِ سلاطین مشرق

نادر، ابدالی، سلطان شہید

خسروانِ مشرق اندر انجمن سوطِ ایران و افغان و دکن
نادر آں دانائے رمز اتحاد با مسلمان داد پیغام و داد^۵

نادر

خوش بیا اے نکتہ سنج خاوری اے کہ می زبید ترا حرفِ دری
محرم رازیم با ما راز گوے آنچہ میدانی ز ایراں باز گوے^۶

ابدالی

آنچہ بر تقدیر مشرق قادر است عزم و حزم پہلوی و نادر است
پہلوی آں وارثِ تختِ قباد ناخن او عقدہ ایران کشاد
نادر آں سرمایہ درانیاں آں نظام ملت افغانیاں
از غم دین و وطن زار و زبوں لشکرش از کوهسار آمد بروں
ہم سپاہی، ہم سپہ گر، ہم امیر باعدو فولاد و بیاران حریر!
من فدائے آنکہ خود را دیدہ است عصر حاضر را نکو سنجیدہ است!
غربیاں را شیوہ ہائے ساحری است تکیہ جز بر خویش کردن کافری است^۷

فردوس بریں میں سلطان شہید اور زندہ رود کے طویل مکالمے کے بعد سلطان شہید کا پیغام بنام رود کا ویری (حقیقت حیات و مرگ و شہادت) کے نام سے طویل نظم موجود ہے۔^۸

۱۹۳۳ء میں اعلیٰ حضرت محمد نادر شاہ غازی کی دعوت پر علامہ افغانستان تشریف لے گئے۔ وہاں کے

تاثرات و کیفیات کو مثنوی مسافر میں بیان کیا جہاں جا بجا نادر شاہ غازی کا تذکرہ ملتا ہے۔

نادرِ افغان شہ درویش خو رحمتِ حق بر روانِ پاک او
کارِ ملت محکم از تدبیر او حافظِ دین میں شمشیر او
چوں ابوذر خود گداز اندر نماز ضربتس ہنگام کیں خارا گداز!
عہدِ صدیق از جمالش تازہ شد! عہدِ فاروق از جلالش تازہ شد!
از غم دین در دلش چوں لالہ داغ در شبِ خاور وجود او چراغ!
در نگاہش مستی ارباب ذوق جوہر جانش سراپا جذب و شوق
خسروی شمشیر و درویشی نگہ ہر دو گوہر از محیط لا الہ!
فقر و شاہی وارداتِ مصطفی ست این تجلیہائے ذاتِ مصطفی ست!
ایں دو قوت از وجودِ مومن است ایں قیام و آل سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزو ست
فقر نادر آخر اندر خوں تنید
اے صبا اے رہ نور تیز گام
شاہ در خواب است یا آہستہ نہ
از حضور او مرا فرماں رسید
”سو ختمیم از گرمی آواز تو
از غم تو ملت ما آشنا ست
اے بانوشِ سحاب ما چو برق
یک زماں در کوهسار ما درخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
طے نمودم باغ و راغ و دشت و در

فقر را درخوں تنیدن آبرو ست
آفریں بر فقر آل مرد شہید!
در طوافِ مرقدش نرمک خرام
غنجیہ را آہستہ تر بکشا گرہ
آنکہ جانِ تازہ در خاکم دمید
اے خوش آل قومے کہ داند راز تو
می شناسیم این نوہا از کجا ست
روشن و تابندہ از نور تو شرق
عشق را باز آل تب و تابے بہ بخش
تو کلیسی راہ سیناے بگیر!
چوں صبا بگذشتم از کوه و کمر

مسافر واردی شود بہ شہر کابل

و حاضر می شود بحضورِ علیحضرت شہیدؒ

شہر کابل ! خطہ جنت نظیر
قصر سلطانی کہ نامش دلکشاست
شاہ را دیدم دراں کاخ بلند
خلق او اقلیم دلہا را کشود
من حضورِ آل شہر والا گہر
جانم از سوزِ کلامش در گداز
پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش
صدق و اخلاص از نگاہش آشکار
خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر
در نگاہش روزگار شرق و غرب
شہریارے چوں حکیمان نکتہ داں

آب حیواں از رگِ تاکش بگیر!
زائران را گردِ راہش کیمیاست
پیش سلطانے، فقیرے درد مند
رسم و آئین ملوک آنجا نہ بود
بے نوا مردے بدربارِ عمر
دست او بوسیدم از راہ نیاز
سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش
دین و دولت از وجودش استوار
از مقامِ فقر و شاہی بانبر
حکمت او رازدارِ شرق و غرب
رازدانِ مدوجزرِ امتاں

پردہ ہا از طلعتِ معنی کشود
گفت ازاں آتش کہ داری در بدن
ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست
در حضورِ آلِ مسلمانِ کریم
گفتم این سرمایہ اہل حق است
اندرو ہر ابتدا را انتہا است
نشہ حرقم بخون او دوید
گفت ”نادر در جہاں بے چارہ بود
کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر
نالہ بابانگ ہزار آمیختم
غیر قرآن غمگسارِ من نہ بود
گفتگوئے خسرو والا نژاد
وقتِ عصر آمد صدائے الصلوٰت
انتہائے عاشقان سوز و گداز
راز ہائے آل قیام و آل سجود

نکتہ ہائے ملک و دین را وا نمود
من ترا دانم عزیزِ خویشتن
در نگاہم ہاشم و محمود او ست
ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم
در ضمیر او حیاتِ مطلق است
حیدر از نیروے او خیبر کشاست
دانہ دانہ اشک از چشمش چکید
از غم دین و وطن آوارہ بود
از غمانِ بے حسابم بے خبر
اشک باجوے بہار آمیختم
قوتش ہر باب را بر من کشود“
باز با من جذبہ سرشار داد
آن کہ مومن را کند پاک از جہات
کردم اندر اقتدائے او نماز
جز بزم محرمان نتواں کشود“

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرحمۃ

موسس ملت افغانیہ

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے باطن خود را بہ ظاہر فاش گوے“
علی حضرت المتوکل علی اللہ محمد ظاہر شاہ
نام و لقب: المتوکل علی اللہ محمد ظاہر شاہ
ولدیت: علی حضرت محمد نادر شاہ غازی

تاریخ و مقام ولادت: ۲۲ میزان ۱۲۹۳ھ ش / ۱۹۱۳ء (۱۲) تاریخ وفات: ۲۳ جولائی ۲۰۰۷ء، تدفین: کابل

اعلیٰ حضرت محمد نادر شاہ غازی کی شہادت کے بعد افغانستان کے بادشاہ بنے اور تقریباً چالیس سال تک افغانستان کے فرمانروا رہے۔ روم میں کئی سال جلاوطنی کے بعد عازم وطن ہوئے۔
کلام اقبال میں تذکرہ التوکل علی اللہ محمد ظاہر شاہ: ۳

خطاب بہ پادشاہِ اسلام

اعلیٰ حضرت محمد ظاہر شاہ آئیدہ اللہ بنصرہ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست
خسروی را از وجود تو عیار
از تو اے سرمایہ فتح و ظفر
سینہ ہا بے مہر تو ویرانہ بہ
از دل و از آرزو بیگانہ بہ
نیم شب از تاب او گردد سحر
من چه گویم باطن او ظاہر است
از فقیرے رمز سلطانی بگیر
گرد این ملک خدا دادے نگر
چہست آں چیزے کہ می بآست و نیست؟
روز و شب آئینہ تقدیر ماست
چہست فردا؟ دختر امروز و دوش!
گرد او گردد سپہر گرد گرد
دوش ازو، امروز ازو فردا ازوست
زاں کہ او تقدیر خود را کوب است
چشم او پینائے تقدیر امم
ماہمہ نخچیر! او نخچیر نیست
حادثات اندر بطون روزگار
بندہ صاحب نظر را دوست دار
سخت کوش و پُردم و کرار زی

اے قبائے پادشاہی بر تو راست
خسروی را از وجود تو عیار
از تو اے سرمایہ فتح و ظفر
سینہ ہا بے مہر تو ویرانہ بہ
از دل و از آرزو بیگانہ بہ
نیم شب از تاب او گردد سحر
من چه گویم باطن او ظاہر است
از فقیرے رمز سلطانی بگیر
گرد این ملک خدا دادے نگر
چہست آں چیزے کہ می بآست و نیست؟
روز و شب آئینہ تقدیر ماست
چہست فردا؟ دختر امروز و دوش!
گرد او گردد سپہر گرد گرد
دوش ازو، امروز ازو فردا ازوست
زاں کہ او تقدیر خود را کوب است
چشم او پینائے تقدیر امم
ماہمہ نخچیر! او نخچیر نیست
حادثات اندر بطون روزگار
بندہ صاحب نظر را دوست دار
سخت کوش و پُردم و کرار زی

می شناسی معنی کرار چیسیت
 امتاں را در جهان بے ثبات
 سرگذشت آل عثمان را نگر
 تا ز کراری نصیبے داشتند
 مسلم ہندی چرا میداں گذاشت؟
 مشت خاکش آنچناں گردیدہ سرد
 ذکر و فکر نادری درخون تست
 اے فروغ دیدہ برنا و پیر
 ہم ازاں مردے کہ اندر کوہ و دشت
 روز با شب با تپیدن میتواں
 صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز
 باز افغان را ازاں سوزے بدہ
 ملتے گم گشیر کوہ و کمر
 زانکہ بود اندر دل من سوز و درد
 کاروبارش رانکو سنجیدہ ام
 مرد میداں زندہ ز اللہ ہو ست
 بندہ کو دل بہ غیر اللہ نہ بست
 او نلجبد در جہان چون و چند
 چون زروے خویش بر گیرد حجاب
 برگ و ساز ما کتاب و حکمت است
 آل فتوحات جہان ذوق و شوق
 ہر دو انعام خدائے لایزال
 حکمت اشیا فرنگی زاد نیست
 نیک اگر بنی مسلمان زادہ است
 چون عرب اند اروپا پر کشاد

ایں مقالے از مقامات علیٰ است
 نیست ممکن جز بکراری حیات
 از فریب غریباں خونیں جگر
 در جہاں دیگر علم افراشتند
 ہمت او بوائے کراری نداشت!
 گرمی آواز من کارے نکرد!
 قاہری با دلبری درخون تست
 سر کار از ہاشم و محمود گیر
 حق ز تیغ او بلند آوازہ گشت
 عصر دیگر آفریدن میتواں
 اندر آیاتش یکے خود را بسوز
 عصر او را صبح نوروںے بدہ
 از جینش دیدہ ام چیزے دگر
 حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد
 آنچہ پنہاں است پیدا دیدہ ام
 زیرپائے او جہان چاروسست!
 می توآن سنگ از زجاج او شکست
 تہمت ساحل بایں دریا بند
 او حساب است او ثواب است او عذاب!
 ایں دو قوت اعتبار ملت است
 ایں فتوحات جہان تحت و فوق
 مومناں را آں جمال است، ایں جلال!
 اصل او جُز لذت ایجاد نیست
 ایں گہر از دست ما افتادہ است
 علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانه آل صحرائیناں کاشتند
 ایں پری از شیشہ اسلام ماست
 لیکن از تہذیب لا دینی گریز
 فتنہ ہا ایں فتنہ پردار آورد
 از فسونش دیدہ دل نابصیر
 لذت بیتابی از دل می برد
 کہنہ دُز دے غارت او بر ملاست
 حق نصیب تو کند ذوق حضور
 ”مردن وہم زیستن اے نکتہ رس
 مرد کر سوزِ نوا را مردہ
 پیش چنگے مست و مسرور است کور
 روح باحق زندہ و پایندہ است
 آنکہ حیّ لا یُوت آمد حق است
 ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
 برخوردار از قرآن اگر خواهی ثبات
 می دہد ما را پیام لا تَحْتَفِ
 قوتِ سلطان و میر از لا إله
 تادو تیغ لا و إلا داشتیم
 خاوراں از شعلہ من روشن است
 از تب و تابم نصیب خود بگیر
 گوہر دریائے قرآن سفتہ ام
 با مسلمانان غمے بخشیدہ ام
 عشق من از زندگی دارد سراغ
 نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
 ہچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت

حاصلش افرنگیاں برداشتند
 باز صیدش کن کہ او از قاف ماست
 زانکہ او با اہل حق دارد ستیز
 لات و عزّی در حرم باز آورد
 روح از بے آبی او تشنہ میر!
 بلکہ دل زیں پیکر گل می برد
 لالہ می نالد کہ داغ من کجاست!
 باز گویم آنچه گفتم در زبور
 ایں ہمہ از اعتبارات است و بس
 لذت صوت و صدا را مردہ
 پیش رنگے زندہ در گور است کور
 ورنہ ایں را مردہ آل را زندہ است
 زیستن باحق حیاتِ مطلق است
 گرچہ کس در ماتم او زار نیست“
 در ضمیرش دیدہ ام آب حیات
 می رساند بر مقام لا تَحْتَفِ
 بیت مرد فقیر از لا إله
 ما سوا الله را نشان نگذاشتیم!
 اے خنک مردے کہ در عصر من است
 بعد ازیں ناید چو من مرد فقیر!
 شرح رمز صِبْغَةِ الله گفتمہ ام
 کہنہ شانے را نمے بخشیدہ ام
 عقل از صہبائے من روشن ایان
 با مسلمان حرف پُر سوزے کہ گفت؟
 تا مقام خویش بر من فاش گشت

اقبالیات ۵۷: ۳- جولائی- ستمبر ۲۰۱۶ء

ڈاکٹر عبدالرؤف رفیقی- کلام اقبال میں بعض معاصر.....

حرفِ شوقِ آموختم واسوختم آتشِ افسردہ بازِ افروختم
بامن آہِ صبحگاہے دادہ اند سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند
دارم اندر سینہ نورِ لآِ اِلَہ در شرابِ من سرورِ لآِ اِلَہ
فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست جوئے ساحلِ نا پذیر از فیضِ اوست
پس بگیر از بادۂ من یک دو جام تا در خشی مثلِ تنغِ بے نیام! ۳

حوالہ جات و حواشی

- ۱ عبدالرؤف بیٹوا، د افغانستان نومیالی، جلد ۳، مطبوعہ وزارت اطلاعات و کلتور، کابل، ۱۳۵۴ھ، ص ۴۷۸-۴۷۹۔
- ۲ محمد اقبال علامہ، پیام مشرق، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، نوردھم، ۱۹۸۹ء، ص ۱۵ تا ۲۱۔
- ۳ آریانا دائرۃ المعارف پشتو، جلد ۷ مطبع دولتی، کابل افغانستان، ۱۳۵۵ھ ش، ص ۹۸۳ - ۹۸۴۔
- ۴ محمد اقبال علامہ، بال جبریل، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۹۱ء، ص ۱۵۳۔
- ۵ محمد اقبال علامہ، جاوید نامہ، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، یاز دھم، اگست ۱۹۸۶ء، ص ۱۷۱ - ۱۷۲۔
- ۶ ایضاً، ص ۱۷۳۔
- ۷ ایضاً، ص ۱۸۰۔
- ۸ ایضاً، ص ۱۸۰ تا ۱۸۶۔
- ۹ محمد اقبال علامہ، مثنوی پس چہ باید کرد اے اقوام مشرق مع مسافر، شیخ غلام علی اینڈ سنز، لاہور، طبع نہم، ۱۹۸۵ء ص ۵۵ - ۵۶۔
- ۱۰ ایضاً، ص ۶۱ تا ۶۳۔
- ۱۱ ایضاً، ص ۸۰۔
- ۱۲ آریانا دائرۃ المعارف، جلد ۷، ص ۹۷۹۔
- ۱۳ مثنوی مسافر، ص ۸۱ تا ۸۶۔